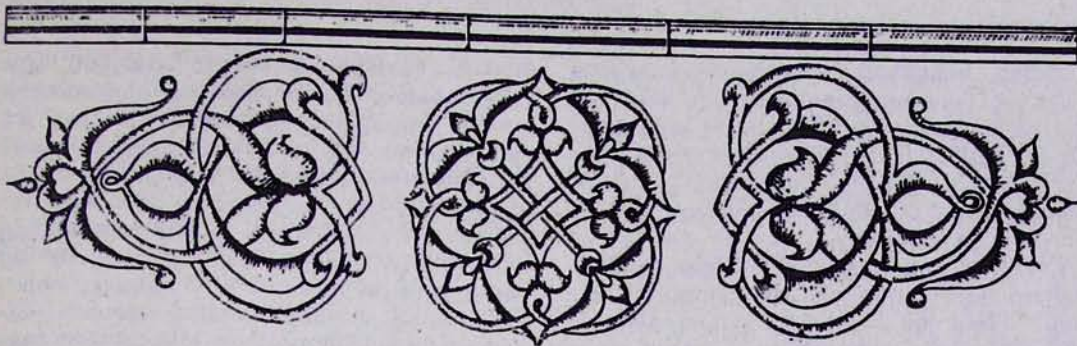

ԲԱԶՄԱԼԵԶՈՒ ՄԻ ԳՐՔԻ ԼՈՒՅՍ ԸՆԾԱՅՄԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԸ

Վեներաբիլի Մխիթարյան միաբանության մի հատվածը 1776-ին տեղափոխվելով Տրիեստ (Իտալիա) և այնտեղ շուրջ 35 տարի ծավալելով գրական գործունեություն, ունեցավ մեծ իր սեփական տպարանը, որտեղից մինչև 1811-ը լույս տեսավ ավելի քան 70 անուն գիրք:

Տրիեստից 1811-ին Վիեննա տեղափոխված և տնտեսապես քայքայված Մխիթարյանները երկու փայտյա մամուլով և Տրիեստից մի կերպ բերված տառերով այնտեղ ևս հիմնեցին տպարան, որի տպագրական երախայրիքը՝ «Վարք Մարեմայ»-ն, լույս տեսավ 1812-ին:

Սակայն տպարանի բարգավաճման ստույգ տարեթիվը կարելի է համարել 1837-ը, երբ բացվեց տառաձուլարանը և հիմք ստեղծվեց տպագրելու բազմալեզու գրքեր, որոնց առաջնեկը հանդիսացավ «Որ օրհնես զայնուսիկ» վերնագրյալ գիրքը¹:

Սույն հազվագյուտ տպագիրը թվում էր, թե մեզ մոտ (Հայաստանում) գոյություն չունեք, այդ պատճառով էլ մեր մատենագիտության երախտավորներն իրենց աշխատություններում հղել են Գ. Զարբհանայանի «Հայկական մատենագիտություն» աշխատությանը²:

¹ Գրքի լրիվ վերնագիրն է՝ «Որ օրհնես զայնուսիկ (Աղօթք սրբոյ պատարագին)» թարգմանեալ ի քսան և հինգ լեզուս: Վիեննա, ի՛ վանս Պաշտպանս. Աստուածածնի, 1837:

² Հայկ Դավթյան, Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, Մատենագիտություն, խմբ. Հ. Ս. Անասյանի, Երևան, 1967, էջ 221:

Սակայն կատարված փնտրտուքը պսակվեց հաջողությամբ: Հայկական (ինչպես նաև օտար) ձեռագրերի և տպագիր գրքերի գանձարան Մատենադարանում, մեզ հաջողվեց գտնել այն, ուստի ավելորդ չենք համարում տալ այդ մատենադարանյան օրհնակի նկարագրությունը:

Գիրքը ունի Մատենադարանի 1579 համար: Տիտղոսաթերթի վրա կան կնիքներ: Առաջինը մի քառակուսի խոշոր կնիք է, որտեղ պարզ կարդացվում է՝ «Նուէր Ս. Էջմիածնի Գեորգեան ժառանգաւորաց ճեմարանին. Մուրացանից 25 սեպտ. 1899 ամի»: Երկրորդը Էջմիածնի ճեմարանի Մատենադարանի կնիքն է, որին հաջորդում է Երևանի Մատենադարանի հին կնիքը: Վերջին էջերից մեկում կա մեծ «ՀՄԽՀ Լուսժողկոմ Էջմ. պետ. Մատենադարան» կնիքը:

Տիտղոսաթերթում կա գրքի տպագրության տարեթիվը.

Viennae

Die 18, Mensis Octobris 1837

Վերջում, կազմի վրա տպագրված են հետևյալ տողերը.

Viennae

Typis Congr. Mechitaristicae

1838

Սույն տողերը հուշում են, որ եթե գրքի տպագրության սկզբնավորումը եղել է 1837-ի հոկտեմբերի 18-ին, ապա տպագրությունն ավարտվել և գիրքը լույս է տեսել 1838-ին:

Առկա կնիքների հաջորդականությունը տալիս է մեկ գրքի ողիսականը. հայ մեծամուն արձակագիր Մուրացանը այն նկիրել է Էջմիածնի ճեմարանին, որից փոխանցվել է Հայկ. ՍՍՀ Լուսժողկոմին, ապա տեղափոխվելով Երևան՝ հանգրվանել է Մատենադարանում:

Հոբելյար գրքուկը կարծում ենք, որ հայկական տպագրության պատմության անդամանում իր մեջ պարունակող բազմաթիվ լեզուների առկայության տեսակետից անդրամիկն է, քանի որ այլևի վաղ Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից 1823-ին հրատարակված «Հաստով խոստովանիմ» աղոթքը 24 լեզվով է լույս ընծայված³:

Տպագիր գրքի լեզուներն են՝ գրաբար, աշխարհաբար, հին հունարեն, նոր հունարեն, լատիներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, գերմաներեն, հոլանդերեն, անգլերեն, հիբերերեն (իռլանդերեն), ռուսերեն, լեհերեն, իլյուրերեն, սերբերեն, հունգարերեն, թուրքերեն, պարսկերեն, արաբերեն, եբրայեցերեն, քաղդեերեն, ասորերեն, վրացերեն⁴:

Արդ, տեսնենք, թե ինչպիսի պայմաններում է լույս տեսել և ի՞նչ բովանդակություն ունի 25 լեզվով հրատարակված «Որ օրհնես»-ը:

«Հանդես ամսօրյա»-յում տպված հոդվածները միաբերան հետևյալն են ասում այդ մասին: 1837-ի հոկտեմբերի 18-ին, երբ մայր վանքի շինությունը հիմնականում ավարտված էր, վանքի ընդհանուր աքբա-հայր գեր. Արիստակես Ագարյանի (Լոն ԺԲ պապի կողմից անվանված արքեպիսկոպոս Կեսարիայի) հրավերով Փերդիանդոս կալսրը, Մարիանա կալսրոհին իրենց ջրավաճառ գալիս են նորաշեն վանքը՝ հիմնաքարը դնելու: Հանդիսություններից հետո հյուրերն սկսում են շինությունները «պտըտիլ», և երբ տպարանի սրահներն են մտնում, 26 տպագրական մեքենաներ սկը-

սում են «քանի», «որոնցմե առաջինն» այս ջրանոց հանդիսին պատկանող գերմաներեն ուղերձ մը, երկրորդը լատիներեն, իսկ 24 մեքենաներն «Որ օրհնես զայնուհիկ» աղոթքը 24 լեզուաւ վեհափառ հիւրոց աշքին առջեւ տպեցին»⁵:

Պատմական սույն հանդիսությունները նկարագրելուց հետո նույն հանդեսը մի այլ հոդվածում եզրափակում է. «Նախ տպարան զացին, ուր նույն պահում տպուած գերմաներեն ոտանաւոր մը եւ «Որ օրհնես զայնուհիկ» աղոթքը 25 լեզուաւ իրենց վեհափառութեան նուիրեց գեր. Աքբահայրը»⁶:

Հայագիտության մեծ երախտավոր հայր Ներսես Ակինյանը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրական գործունեությունը արտացոլող մի աշխատությունում սույն գրքի տպագրության սկզբնավորումը հետևյալ կերպ է նկարագրում. «Հիմնաքարի դրութեան համար կը հրահրուի կալսրը Փերդիանդ: Նորին վեհափառութիւնը սիրով կը բարեհաճի, եւ 1838 հոկտ. 18-ին ընկերակցութեամբ Մարիա Աննա կալսրոհւոյն կուգայ վանքը»: Բարձրապատիվ հյուրերին մեկ առ մեկ հիշելուց և հանդիսությունները նկարագրելուց հետո հայր Ակինյանը շարունակում է. «Հիւրերը կ'առաջնորդուին Տպարան, ուր առաջին մամուլը կ'ընծայէ Կալսեր հանդիսութեանց յարմար բանաստեղծութիւն մը: Երկրորդը լատիներեն ուղերձ մը. մնացած 25 մամուլներն ի կարգին՝ երբ հիւրերը կը մօտենան, կը տպեն «Որ օրհնես զայնուհիկ» աղոթքը 25 լեզուաւ»⁷:

Հիշված աշխատությունում հեղինակը, շարադրելով Վիեննայի Մխիթարյանների գործունեության պատմությունը, սույն արժանահիշատակ դեպքին անդրադառնում է ևս երկու անգամ.

«1837-ին նորակառուց Տան մէջ շինուեցաւ մեկ նոր տպարան, երբ 26 մամուլ ի շարժման գտաւ նորին վեհափառութիւն Փրանկիսկ Ա. կալսրը»⁸: «1818-էն ի վեր կամաց կամաց բազմացան արևելեան լեզուներու գրերը: Իբրև բազմալեզուեան տպարան 1837-ին լոյս հանեց «Որ օրհնես զայնուհիկ» աղոթքը 25 լեզուաւ. որ 1893-ին երկրորդ անգամ լոյս տեսաւ 50 լեզուաւ»⁹:

Գ. Լևոնյանը իր աշխատությունում, նվիրված առհասարակ հայ գրքի և տպագրու-

³ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958, էջ 195—196. Թեոդիկ, Տիառ տ. առ. Կ. Պոլիս, 1912, էջ 47: Սույն 24-լեզվյալ հրատարակությունը այս հեղինակների մոտ ունի 1898 տարեթիվը, որը սխալմունք է:

⁴ Գ. Զալբահանյան, Մատենադարան հայկական թարգմանությունների ցանկում (դար Դ—ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 348: Հովհ. Պետրոսյան, Հայ հիւսիս միջնադարյան գրականության համառոտ բիբլիոգրաֆիա, Երևան, 1941, էջ 116: Ի դեպ, դեռևս 1810-ական թվականներից սկսած, Վենետիկի Մխիթարյանները հրատարակել են բազմալեզվյալ «Հաստով խոստովանիմ»-ներ, որտեղ, սակայն, օգտագործված թարգմանական լեզուների քանակը զգալիորեն զիջում է վերոհիշյալին:

⁵ «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 168:

⁶ «Հանդես ամսօրյա», 1888, էջ 203:

⁷ Ն. Ակինյան, Ակնարկ մը Վիեննական Մխիթարեան միաբանության գրական գործունեության վրա, Վիեննա, 1912, էջ 10—11:

⁸ Նույն տեղում, էջ 62:

⁹ Նույն տեղում, էջ 67:

թյան արվեստին, մեծ գովեստով խոսելով Վիեննայի Մխիթարյանների տպագրական գործունեության մասին՝ հետևյալն է ասում մեզ հետաքրքրող դեպքերի վերաբերյալ. «Ազարյան արքայի որ ջանքերով 1835—37 թվականներին հիմնովին նորոգվում են վանքի շինությունները և հաջորդ տարվանից (ընդգծումը մերն է.—Ս. Կ.) միաբանությունը փոխադրվում է նորակառույց շենքը, ուր տեղադրվում է և տպարանը հարուստ սարքավորումներով»: «Դեռ 1837 թվին այդ տպարանում շարվում և տպագրվում է «Որ օրհնես զայնոսիկ» աղոթքը 25 լեզվով, իսկ 1893 թվին՝ 50 լեզվով»¹⁰:

Ինչպես նկատվում է, նկարագրություններում կան ընդհանրություններ և տարբերություններ: Փորձենք բացատրել գույթի մատուցման մեջ եղած այդ տարբերությունները և փնտրել դեպքերի ճշտագույնը:

Ինչպես տեսնում ենք, տպված լեզուների քանակը մեկ թիվ ունի, այն է՝ 25-ը, որը կաշխատենք մանրամասնել տեքստի քննարկման և թարգմանական լեզուների հարցը պարզելու ժամանակ: Իսկ մեկ անգամ հիշված 24 մեքենաներն ու 24 լեզուն¹¹ գուցե առաջ է եկել թվերի հարթեցման ձրգտումից, որովհետև այնտեղ հիշվում է նաև կայսեր նվիրված մի բանաստեղծություն և մի լատիներեն ուղերձ: Մեքենաների և լեզուների քանակի տարբերության համահարթեցման մի այլ օրինակ է նաև հայր Ն. Ակինյանի մոտ հիշվածը, երբ ասվում է. «...առաջին մամուլը կ'ընծայե կայսեր հանդիսությունը լարմար բանաստեղծությունն մը: Երկրորդը լատիներեն ուղերձ մը...»: Եթե սրանց գումարենք նաև իր իսկ կողմից հիշված «մնացած 25 մամուլները...», ապա ստացվում է 27 տպագրական մեքենա: Սակայն, քանի որ վերոհիշյալ լատիներեն ուղերձը բացակայում է տպագրված գրքում, ուստի գտնում ենք, որ մեքենաների քանակի ամենահավանական թիվը 26-ն է:

Ծիտոված է նաև առաջին հալացքից պարզ թվացող գրքի տպագրության սկզբնավորման տարեթվի հարցը:

Ինչպես տեսանք, հայր Ն. Ակինյանը իր աշխատությունում երեք անգամ է հիշում սույն իրադարձությունը. առաջինում ուղղակի գրված է 1838-ի հոկտ. 18-ը, որը պետք է վրիպակ համարել, քանի որ երրորդ հիշատակման մեջ, կարծես ուղղելով, գրում է ճիշտ տարեթիվը:

Սակայն երկրորդ անգամ, երբ նշում է 1837-ին նոր տպարանի հիմնադրման և

կայսեր այցելության մասին, շարունակությունում հակասելով ինքն իրեն՝ գրում է. «Նոր տպարանի մեջ 1838-ին հաստատուցաւ առանձին ձուլարան մ'ալ, ուր հազարաորներով մայրեր պատրաստուեցան, եւ ձուլուեցան լատիներէն, հայերէն, սերբերէն, կիլիկերէն և այլ գրեր»¹²:

Հակասությունը նրանում է, որ դեռ 1837-ին վերոհիշյալ բազմալեզու գրքի լույս ընծայման համար արդեն կային բազմալեզու մայրեր, ինչպիսիք էին «կիլիկերէն»-ը (կիլիկիցան) և այլ տասնյակ լեզուների, այլապես ինչպե՞ս կարող էին հոկտեմբերի 18-ին երկուս ու կես տասնյակից ավելի տպագրական մեքենաներ, կայսեր և այլ հյուրերի աչքի առաջ, միանգամից աշխատել և տպել 25 լեզվի տառերից բաղկացած «Որ օրհնես»-ը: Ուստի պետք է ընդունել, որ ստույգ տպարանը բացվել է 1837-ին¹³:

Ծգրտման կարիք ունի նաև Գ. Լեոնյանի մեքքերումը, որ ասվում է, որ հաջորդ տարվանից (1838-ից) տպարանը իր հարուստ սարքավորումներով տեղափոխվում է նորակառույց շենքը, իսկ հետագա տողերում հեղինակը հակասելով պատմական այն փաստին, որ գիրքը տպվել է նորակառույց շինությունում, ընդունում է 1837 թվականը:

Գրքի լույս ընծայման պայմանների և տարեթվի քննարկման վերաբերյալ այսքանը բավ համարելով, այժմ խոսենք նրա բովանդակության և թարգմանությունում օգտագործված լեզուների մասին:

Բովանդակությունը շատ մեծ չէ, այն մի աղոթք է, մի հատված պատարագից, որ կատարում է պատարագիչը «աղաթք ի մեջ եկեղեցույ» կոչված վերջնահատվածում, և ունի հետևյալ բովանդակությունը.

Որ օրհնես զայնոսիկ, որք օրհնեն զքեզ Տէր. և սուրբ առնես զյուսացեալս ի քեզ: Կեցո՛ զծողովորդս քո, և օրհնես զճառանգութիւնս քո: Զլրումն եկեղեցույ քո պահես: Սրբեա՛ զսոսա, որք ողջունեցին սիրով զվայելչութիւն տան քո: Դու զմեզ փառաորեա՛ սատուածային զօրութեամբ քով: Եւ մի՛ թողոր զյուսացեալս ի քեզ: Զխաղաղութիւն քո պարգևես՝ ամենայն աշխարհի, եկեղեցեաց, քահանայից, թագաւորաց քրիստոնէից, և զհնուորեալ մանկանց անցաւ, և ամենայն ժողովորդեանս: Զի ամենայն տուրք բարիք, և ամենայն

¹⁰ Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

¹¹ ՀՄՀ, հ. 11, Երևան, 1985, «Վիեննայի հայկական տպարան» հոդվածը, էջ 428:

¹⁰ Գ. Լեոնյան, նշվ. աշխ., էջ 198, 199:

¹¹ «Հանդես ամսօրյա», 1889, էջ 168:

պարզև կատարեալք ՚ի վերուստ եմ ի-
ջեալ առ ՚ի քեզ, որ ես հայր լուսոյ: Եւ
քեզ վայել է փառք, իշխանութիւն և պատիւ,
այժմ և միշտ և յաիտեալս յաիտեմից.
ամէն:

Այն թարգմանութեան արգասիք է հետև-
յալ հունական բնօրինակից.

«Ο εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε Κύριε,
[ὁ Θεὸς ἡμῶν]

καὶ ἀγιάζων τοὺς ἐπὶ σοὶ πεποιθότας, σῶ-
σον τὸν λαόν σου· καὶ εὐλόγησον τὴν κλη-
ρονομίαν σου. το πλῆρωμα τῆς ἐκκλη-
σίας σου φύλαξον, ἀγιάσον τοὺς ἀγαπῶν-
τας τὴν εὐπρόσπειαν τοῦ οἴκου σου. Σὺ
αὐτοὺς ἀντιδόξασον τῇ Θεϊκῇ σου δυνά-
μει, καὶ μὴ ἐγκαταλίπης ἡμᾶς τοὺς ἐλπίζον-
τας ἐπὶ σέ. Εἰρήνην τῷ κόσμῳ σου δώρη-
σαι, ταῖς Ἐκκλησίαις σου, τοῖς Ἱερεῦσι,
τοῖς Βασιλεῦσιν ἡμῶν, τῷ στρατῷ καὶ παν-
τι τῷ λαῷ σου. «Ὅτι πᾶσα δόσις ἀγαθῇ, καὶ
πᾶν δώρημα τέλειον, ἀνωθεν ἔστι: κατα-
βαῖνον ἐκ σοῦ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων· καὶ
σοὶ τὴν δόξαν, καὶ εὐχαριστίαν, καὶ προσ-
κύνησιν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ, καὶ
τῷ Ὑψ, καὶ τῷ ἀγίῳ Πνεύματι, νῦν, καὶ
ἄει, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Սույն հունարեն բնագիրը հայերեն է
թարգմանվել Ե դարի վերջերին, որով լի-
նելով հայկական վաղ ուկրեղենիկ թարգմա-
նություններից, փայլում է իր գեղեցկու-
թյամբ, ինչպես նաև բնագրի նկատմամբ
ունեցած հարազատությամբ:

Սակայն մեր կողմից կատարված համե-
մատությունից պարզվեց, որ հայերեն թարգ-
մանությունը ունի նաև որոշ տարբերու-
թյուններ, որոնք հետևյալներն են.

ա) Այլ բնագրերում, առաջին տողի վեր-
ջում հունարենում կա ὁ Θεός ἡμῶν (Աստ-
նուած մեր), որը հայկականում բացակա-
յում է:

բ) Տվյալ հունական բնագրում եղած
Βασιλεῦσιν ἡμῶν (թագաւորաց մերոց)
հայերենում ստացել է «Թագաւորաց քրիս-
տոնէից» համարժեքը: Սա հետաքրքրական
է նրանով, որ կարծես հայ թարգմանիչների
կողմից օգտագործված համարժեքը նպա-
տակային է, որով և բացահայտում է նաև
թարգմանության ժամանակը, երբ 428-ին
վերացել էր Արշակունյաց հարստությունը,
և հայկական թագավորությունն այլևս չկար:

Ուստի հունական «թագաւորաց մերոց»-ը
«մերը» չլինելով, ստացել է «Թագաւորաց
քրիստոնէից» համարժեքը, որը և հավեր-
ժանալով այդպես էլ հասել է մինչև մեր օ-
րերը: Այն չի փոխվել նաև Հայաստանում
թագավորական մականի առկայության ժա-
մանակ¹⁴:

գ) Հայերենի «իշխանութիւն և պատիւ»-ը
հունարենում չկա:

դ) Հունարենի «եւ գոհութիւն և երկրպա-
գութիւն մատուցեմք քօր և որդւոյ և արքոյ
հոգւոյն» հատվածը հայերենում բացակա-
յում է, որից հետո տեքստերը վերջանում
են նույն ձևով՝ «այժմ և միշտ և...»:

Ըստ հետազոտությունների, սույն հատ-
վածը Բարսեղ Կեսարացու պատարագա-
մատուցից է¹⁵ և առկա է նաև Ոսկեբերան-
յան օրինակում¹⁶: Այն բացակայում է Ե դա-
րի հայկական «խորհրդամատուց»-ում, ո-
րով կարելի է եզրակացնել, որ Ե դարում
այս հատվածը դեռ չէր կատարվում հայ-
կական եկեղեցիներում: Միայն ԺԱ դարից
է, որ այն տեղ է գտել հայկական բոլոր
«Պատարագամատուց»-ներում: Տարակուսե-
լի է նույնիսկ հունական պատարագի նախ-
նական տարբերակում սույն հատվածի առ-
կայությունը¹⁷:

Այսպիսով կարող ենք ասել, որ Մի-
թարյանները պատարագի ամենագեղեցիկ
հատվածներից մեկն են ընտրել և այն
թարգմանել են երկու տասնյակից ավելի լե-
զուներով: Գուցե դրանով ցանկացել են
ներկայացնել նաև իրենց ստեղծած տպագ-
րական հզոր կարողությունը, որը միաբա-
նության գոյատևման համար նյութական
ապահովման հիմնական գրավականն էր:

Այդպիսի հզոր կարողությամբ օժտված
տպարանում տպագրված սույն բազմալեզու
գիրքը լեզուների հետևյալ հերթականու-
թյամբ է լույս ընծայվել¹⁸:

¹⁴ Գուցե երբևիցե հիշվել է հայոց թագավորը,
կամ թագավորությունը այնպես, ինչպես այժմ էլ
ոմանք ավելացնում են՝ «Եւ համարապետութիւն Հա-
յոց», առանց այն ներմուծելու իր հնությամբ սրբա-
ցած բնագրի մեջ՝ գուցե չկամենալով խախտել այդ
սրբությունը:

¹⁵ Հ. Գաթրճյան, Սրբազան պատարագամատուց
Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 157:

¹⁶ Գ. Զարբախյան, Հայկական թարգմանու-
թիւն նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 254—256:

¹⁷ Հ. Գաթրճյան, Ազգ. աշխ., էջ 156—157-ի տո-
ղատակը:

¹⁸ Վերնագրերում լեզուների Աշտուղ միայն լա-
տիներեն է: Քանի որ նրանց մի մասը պարզաբան-
ման կարիք ունի, ապա վերնագրերին զուգահեռ ա,
վեպագրի՞ք նաև հայերեն համարժեքները:

1. Graece — հունարեն (հին)
2. Armenice — հայերեն (գրաբար)
3. Latine — լատիներեն
4. Germanice — գերմաներեն
5. Belgice — բելգիերեն (ֆլամանդերեն)
6. Anglice — անգլերեն
7. Gallice — ֆրանսերեն
8. Italice — իտալերեն
9. Hispanice — իսպաներեն
10. Lusitanice — պորտուգալերեն
11. Valachice — վալախերեն
12. Cyrillice — կիրիլիցա (սլավոներեն)
13. Serbice — սերբերեն
14. Russice — ռուսերեն
15. Bohemice — բոհեմերեն (չեխերեն)
16. Polonice — լեհերեն
17. Illyrice — իլլիրերեն (սլոբաներեն)
18. Carniolice — սլովակերեն
19. Hungarice — հունգարերեն
20. Armenice — հայերեն (աշխարհաբար արևմտահայերեն)
21. Graece — հունարեն (նոր)
22. Arabice — արաբերեն
23. Persice — պարսկերեն
24. Turcice — թուրքերեն
25. Curdice — քրդերեն (արաբատառ)

Լեզուներից երկուսը նույն լեզվի հին և նոր տարբերակներն են՝ հայերեն և հունարեն, որոնք հանդես գալով որպես բնագրեր՝ պատճառաբանելի են: Մնացած լեզուները, բացի չորսից՝ արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն և քրդերեն, բոլորն էլ եվրոպական լեզուներ են:

Հոբելյար գրքույկը, որը սկսել է տպվել 1837-ի հուլիս. 18-ին և լույս է տեսել 1838-ին, հիմք դրեց միաբանության մասն օտա-

րալեզու տպագրական և գիտական գործունեության մի փառավոր շրջանի, որի կարևորագույն արգասիքներից մեկը հետագայում հանդիսացավ «Հանդես ամսօրյա»-ն: Վերջերս լրացավ այս հանդեսի 100-ամյակը:

Այս հոդվածը երախտագիտությամբ ենթադրում ոչ միայն այն բազմալատակ Մխիթարյան հայրերին, որոնք տքնաջան աշխատանքով հայկական մտքի ջահը պայծառացրին Վիեննայում, այլև տպագրական արվեստի այն հայ և օտար աշխատավորների հիշատակին, որոնք իրենց քրտնաթոր աշխատանքով նպաստեցին անշեշ պահելու գիտական այդ օջախը: Այդ աշխատավորների անուններից միայն մի քանիսը նշելու հնարավորություն ունենք: Դրանք են՝ Անտոն Օսկենֆուս, Ավետիք Հոֆֆեր, հայր և որդի Բրենդլերներ¹⁹:

Հիմք ունենալով Մեսրոպյան կամ երկաթագիր գրերը, որոնք առկա են ձեռագրերում, տպագրական տառերի գծագրման և վերստեղծման հարցում հայր Արսեն Այտրնյանի արած գործը անհամեմատ ավելին է, քան իր փորագրիչ գործընկերների արածը, ուստի և անգնահատելի է նրա գործունեությունը:

Մնացյալների անունները, դժբախտաբար, թվարկելու հնարավորություն չունենալով՝ ստիպված բավարարվում ենք մեր միտքը վերջացնելով մի հնաբույր դարձվածքով.

Վաստակելոց հիշատակն անթառամ լինի:

ՍՐԱՊ-ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆ

¹⁹ Ն. Ակիմյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

